

A Symbolist Approach to the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz as an Urban Element

Artemis Hooshyar ¹

¹ Clothing Design Department, Faculty of Arts, Technical and Vocational University, Tehran, Iran. artmishooshyar2022@gmail.com

Article Info

Research Article

Issue 54

Volume 21

Page 685 to 699

Submission Date: 2022/07/15

Review Date: 2022/09/29

Acceptance Date: 2022/12/18

Publication Date: 2024/06/21

Keywords

Atiq Jameh Mosque of Shiraz,
Dār al-Muṣḥaf,
Khodāy-Khāneh,
Religious Symbol.

Cite this article

Hooshyar, A. (2024). A Symbolist Approach to the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz as an Urban Element. *Islamic Art Studies*, 21(54), 685-699.

 [dorl.net/dor/20.1001.1.
***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2022.362114.2055)

 [dx.doi.org/10.22034/IAS.
.2022.362114.2055](https://doi.org/10.22034/IAS.2022.362114.2055)

ABSTRACT

Iranians, with their belief in the single origin of the Creator of the world, have made great efforts in building mosques, which direct attention towards the higher realm and unity. The largest mosque built in each city is the Jameh Mosque, which has sufficient space for the Friday prayer congregation; this itself has played a very important role in the significance of Jameh Mosques. One of the unique historical structures of our country in the beautiful city of Shiraz is the Atiq Jameh Mosque, which holds pivotal importance; among the most important themes that have always received the greatest emphasis regarding this structure are the decorations of the Khodāy-Khāneh or Dār al-Muṣḥaf. The aim of this study is first to introduce this valuable and ancient Iranian work, and then, to examine the course of its evolution in different periods and attempt a symbolist recognition of this work based on the placement of the inscriptions on the façade of the Dār al-Muṣḥaf. To conduct this research, documentary and library review has been used, and following field studies, a visit to the structure was made, and finally, 3D modeling has been utilized for better understanding and conclusion.

Research Objectives:

1. Examining the symbolist status of the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz.
2. Examining the symbolist influence of the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz on the urban element of Shiraz.

Research Questions:

1. What is the symbolist status of the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz?
2. How is the symbolist influence of the Khodāy-Khāneh of the Atiq Jameh Mosque of Shiraz on the urban element of Shiraz?

Introduction

Islamic art seeks to bestow spirituality upon human life, and this creative, inventive movement stems from the Islamic worldview and belief system. This important aspect has been provided optimally in mosque architecture and not in any other architecture (Hillenbrand, 2001). Perhaps this phenomenon is because other structures are concerned with material worldly matters, whereas the structure of mosques is such that it reminds one of God's presence in all directions and encompassing humanity. Perhaps this statement alludes to this Quranic verse: "Wherever you are, God is with you," or it draws attention to the fact that the East and the West belong to God, so wherever you turn, there is the face of God. This feeling never exists in ordinary buildings, palaces, or today's skyscrapers; because they lack spiritual feeling and a non-material dimension. Considering the unique structure of the Atiq Jameh Mosque, which has an unusual combination of unique components, for greater clarity of discussion and better results, investigations have been conducted regarding the examination of the mosque's physical structure, the examination of the Dār al-Muṣḥaf (scriptorium), and the examination of the placement of inscriptions on the façade of the Dār al-Muṣḥaf. Four general periods can be outlined for the mosque; each period has a historical turning point in the formation of the mosque's physical structure, involving either the evolution of the structure or the creation of a new structure.

Considering the extent of damage to the mosque's physical structure due to earthquakes and the restorations and renovations carried out in the contemporary period, discerning the authentic parts of the mosque and their construction dates is very difficult. The present research work, within the framework of the first part, examines the generalities of the Jameh Mosque, and then in the second and third parts, meticulously examines the main element of the Atiq Jameh Mosque, which has a more authentic appearance and dated inscriptions, and has been described in written sources. The main objective of this research, within the framework of the fourth part, attempts to explain the placement of the inscriptions on the façade of the Dār al-Muṣḥaf, which is shown through 3D modeling. The present research has been conducted using a descriptive and analytical method, relying on data from library sources and field observations.

A review of the research background indicates that no independent work with this exact title has been written to date. However, some works have examined the Khodāy-Khāneh (Khodāynāmeḥ) of the Atiq Mosque of Shiraz. Ahmadi and colleagues (2013), in an article titled "Pathology of the Stone and Tile Mosaic Inscription of the Khodāynāmeḥ of the Atiq Mosque of Shiraz," have examined the decorations used in the Atiq Jameh Mosque. Banazadeh and colleagues (2015), in an article titled "Re-reading the Evolution of the Khodāynāmeḥ of the Atiq Mosque of Shiraz," suggest that identifying

the evolution of the Khodāy-Khāneh will be effective for the reuse of this prominent structure, which has held high value and status in almost all historical periods of the city of Shiraz.

Conclusion

An urban element refers to a set of structural elements and features that give tangible form to the cultural and historical characteristics of cities. Urban elements and features include constructions and infrastructure such as buildings, streets, subways, and bridges, as well as urban decorative elements like statues, squares, memorials, and others.

Regarding the structure of the Khodāy-Khāneh, considering the condition of the parts that have been restored similarly to the dated façade inscription of 752 AH, it remains unknown to us. These inscriptions have Shiite themes and also differ in their execution method from the original inscription. Apparently, this section was also created by carving words into stone and filling the empty spaces with tiles. Given the 100% destruction of these parts, it was not determined on what basis the builders restored the structure during the renovation. The text of the large inscription surrounding the Khodāy-Khāneh, unlike other inscriptions, does not contain specific verses and hadiths but is a composed text such that if parts of it are removed, the remainder cannot be guessed and completed. In the end, the uniqueness of this structure as a religious symbol can be emphasized. According to these explanations, it must be said that this historical structure has the potential to be used as an urban element.

References

- Afshar, I., & Emad al-Din Sheikh-ol-Hokamaee. (2010). *Architectural documents of Iran, Volume 2: The property register of the Injuy of Fars*. Honar Academy Publications. [in Persian]
- Afsar, K. (1974). *The ancient history of Shiraz*. Anjoman-e Asar-e Melli Publications. [in Persian]
- Bahrouzi, A. N. (1961). *The oldest mosque in Shiraz (Jame' Atiq of Shiraz)*. [in Persian]
- Bahrouzi, A. N. (1970). *History of the building and description of the historical and artistic works of Jame' Atiq Mosque of Shiraz*. Publications of the General Department of Culture and Arts of Fars Province. [in Persian]

- Fakhrooshi. (1953). *Madame Dieulafoy's travelogue*. Khayyam Bookstore. [in Persian]
- Ghadir, H. (n.d.). *Advisor to the Cultural Heritage, studies and documentation*. [in Persian]
- Gholij-Khani, H. (2011). *Proceedings of the "School of Shiraz" conference*. Honar Academy Publications. [in Persian]
- Hillenbrand, R. (2001). *Islamic architecture* (B. Ayatollahzadeh Shirazi, Trans.). Rozaneh Publications. (Original work published 1994). [in Persian]
- Kalantar, Mohammad ibn Abolghasem. (1946). *The diary of Mirza Mohammad Kalantar of Fars* (A. Eqbal, Ed.). Sherkat-e Sahami-e Chap. [in Persian]
- Kiani, M. Y. (2011). *Architecture of Iran in the Islamic period*. [in Persian]
- Mirza Abolghasemi, M. S. (2008). *Commemorative inscriptions of Fars*. Matn Publications. [in Persian]
- Mirza Abolghasemi, M. S. (2008). The inscription of Pir Mohammad Shirazi in Jame' Atiq Mosque of Shiraz. *Golestan-e Honar Journal*, 13, 94–96. [in Persian]
- Mirza Abolghasemi, M. S. (2009). Ebrahim Soltan and calligraphic inscriptions. *Soffeh Journal*, 49, 22–49. [in Persian]
- Pope, A. U. (2008). *A survey of Persian art* (N. Daryabandari et al., Trans.). Elmi va Farhangi Publications. (Original work published 1938-1939). [in Persian]
- Rezaei, A., & Soleimani, E. (2011). *Report on the test excavation in the southern Ivan of Jame' Atiq Mosque of Shiraz*. Research Institute of Archaeology. [in Persian]
- Sahragard, M., & Shirazi, A. A. (2010). The effects of developments in calligraphy (Thuluth script) on the epigraphy of Islamic buildings in Iran from the 4th to the 9th century AH. *Negareh: Analytical-Research Journal of Visual Arts*, 14, 51–64. [in Persian]
- Sami, A. (1968). *Shiraz, the land of Saadi and Hafez*. Mousavi Printing House. [in Persian]
- Sheybani, Z., & Nikzad, Z. (2004). *Research Institute of Cultural Heritage (Recognition of Jame' Atiq Mosque of Shiraz)*. Research Institute of Buildings and Urban Context. [in Persian]
- Wilber, D. N. (2008). *Masjid-i 'Atiq, Shiraz* (A. Bank, Trans.). Honar Academy Publications. (Original work published 1972). [in Persian]

Wilber, D. N., & Golombek, L. (1995). *The endowment deed of Mo'in al-Din Ghiyathi* (Compiled by the General Department of Hajj, Endowments and Charities of Fars Province). Shiraz. [in Persian]

Zahedi Nejad, S. (2005). *The realm of connection: Designing the forecourt of Jame' Atiq Mosque of Shiraz* (Master's thesis). College of Fine Arts, University of Tehran. [in Persian]

Zarei, A. (2008). *Study and analysis of the architecture of Jame' Atiq Mosque of Shiraz*. Islamic Azad University, Central Tehran Branch. [in Persian]

رویکردی نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز به عنوان المان شهری

آرتمیس هوشیار^۱

گروه طراحی لباس، دانشکده هنر، دانشگاه فنی و حرفه‌ای، تهران، ایران. artmishooshyar@azad.ac.ir

چکیده

ایرانیان با اعتقاد به مبدأ یگانه آفریدگار جهان، در ایجاد مساجد که توجه را به سوی عالم بالا و وحدانیت معطوف می‌دارد سعی و کوشش فراوانی داشته‌اند. بزرگ‌ترین مساجد ساخته شده در هر شهر مسجد جامع شهر می‌باشد که برای فریضه نماز جمعه وسعت کافی دارد، همین امر در اهمیت مساجد جامع نقش بسیار مهمی داشته است. یکی از بناهای تاریخی و منحصر به فرد کشورمان در شهر زیبای شیراز به نام مسجد جامع عتیق وجود دارد که دارای اهمیت محوری است؛ از جمله مهم‌ترین مضامینی که همواره بیشترین تأکید را روی این بنا به خود اختصاص داده است، تزئینات خدایخانه یا دارالمصحف است. هدف از انجام این بررسی نخست معرفی این اثر ارزشمند و کهن ایرانی است و سپس، بررسی چگونگی سیر تحول آن در دوره‌های مختلف و سعی در بازشناسی نمادگرایانه این اثر بر مبنای مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف می‌باشد. برای انجام این پژوهش از بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای استفاده شده و در پی بررسی‌های میدانی، از بنا بازدید به عمل آمده است و در نهایت از مدل‌سازی سه بعدی به منظور فهم بیشتر و نتیجه‌گیری بهتر استفاده گردیده است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز.
۲. بررسی تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز.

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز چگونه است؟
۲. تأثیر نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز بر المان شهر شیراز چگونه است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۴

دوره ۲۱

صفحه ۶۸۵ الی ۶۹۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۲۴

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۷/۰۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

کلمات کلیدی

مسجد جامع عتیق شیراز، دارالمصحف، خداینامه، نماد مذهبی.

ارجاع به این مقاله

هوشیار، آرتمیس. (۱۴۰۳). رویکردی نمادگرایانه به خدایخانه مسجد جامع عتیق شیراز به عنوان المان شهری. *مطالعات هنر اسلامی*، ۲۱(۵۴)، ۶۸۵-۶۹۹.

[dori.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2022.362114.2055)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2022.362114.2055](https://dx.doi.org/10.22034/IAS.2022.362114.2055)

مقدمه

هنر اسلامی در پی معنویت‌بخشیدن به زندگی انسان است و این حرکت ابداعی خلاق ناشی از جهان‌بینی و فلسفه اعتقادی اسلامی است. این مهم در معماری مسجد به‌نحو احسن فراهم آمده است و نه هیچ معماری دیگری (هیلن براند، ۱۳۸۰) شاید این پدیده از آن‌رو باشد که بناهای دیگر در ارتباط با مسائل دنیای مادی است، حال آنکه بنای مساجد آن‌چنان است که حضور خدا در جمیع جهات و محیط بر انسان را خاطر نشان می‌سازد. شاید این سخن اشاره به این آیه قرآن داشته باشد که: شما هر کجا باشید خدا با شماست یا به این توجه دارد که مشرق و مغرب از آن خداست، پس به هر سو که رو آرید همان‌جا روی خداست. این احساس هرگز در ساختمان‌های معمولی، کاخ‌ها و آسمان‌خراش‌های امروزی نیست؛ زیرا در آن‌ها احساس معنوی و بُعد غیرمادی وجود ندارد. با توجه به ساختار خاص مسجد جامع عتیق که دارای ترکیبی غیرمعمول از اجزایی منحصر به فرد است، برای وضوح بیشتر بحث و حصول بهتر نتیجه بررسی‌های را در خصوص بررسی کالبد مسجد و بررسی دارالمصحف و بررسی مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف پرداخت چهار دوره کلی برای مسجد می‌توان ترسیم کرد؛ هر دوره دارای نقطه عطف تاریخی در شکل‌گیری کالبد مسجد است که تحول ساختار یا ایجاد ساختاری جدید را شامل می‌شود.

با توجه به میزان تخریب کالبد مسجد بر اثر زلزله و بازسازی‌های و نوسازی‌های صورت گرفته در دوره معاصر، تشخیص بخش‌های اصیل مسجد و زمان ساخت آن‌ها بسیار دشوار است. کار تحقیقاتی حاضر، در قالب بخش اول به بررسی کلیات مسجد جامع و سپس در بخش دوم و سوم عنصر اصلی مسجد جامع عتیق که دارای وضع ظاهری اصیل‌تر و کتیبه تاریخ‌دار هست و در منابع مکتوب وصفشان رفته را به‌دقت مورد بررسی قرار داده است. هدف اصلی این پژوهش، در قالب بخش چهارم سعی در تبیین مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی دارالمصحف است توسط مدل‌سازی سه‌بعدی نشان داده شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی انجام شده است.

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است. با این حال، آثاری به بررسی خداینامه مسجد عتیق شیراز پرداخته‌اند. احمدی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی کتیبه معرق سنگ و کاشی خدای‌نامه مسجد عتیق شیراز» به بررسی تزئینات به کاررفته در مسجد جامع عتیق پرداخته‌اند. بنازاده و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی سیر تحول خداینامه مسجد عتیق شیراز» که شناسایی سیر تحول خدایخانه در جهت باز به‌کارگیری این بنای شاخص که تقریباً در تمامی دوره‌های تاریخی شهر شیراز ارزش و جایگاه والایی داشته است، مؤثر خواهد بود.

۱. موقعیت مسجد عتیق شیراز

مسجد عتیق از منظر مکان‌نگاری نقشی مرکزی و محوری در ساختار تاریخی - فرهنگی شهر شیراز دارد. موقعیت مسجد در قلب شهر در حاشیه محله بازار مرغ و یا دقیق‌تر در فصل مشترک سه محله، اسحاق بیگ، لب آب و بازار مرغ از یک‌سو و پیوستگی آن با محور ارتباطی اصلی و بازار شهر که بین مهم‌ترین دروازه شهر، دروازه استخر یا دروازه اصفهان و مسجد جامع کشیده شده و در دوره‌های گوناگون تاریخی پیوسته نقش ستون فقرات اصلی شهر را داشته، اهمیت محوری مسجد عتیق را مطرح می‌سازند و بسیاری از عرصه‌های تاریخی شهر در ارتباط با مسجد تعریف می‌شوند (بهروزی، ۱۳۴۹؛ سامی، ۱۳۴۷).

ورودی‌های شش‌گانه مسجد که خود از ویژگی‌های منحصر به فرد مسجد عتیق است، نمایانگر این جایگاه ویژه است. بافت بخش جنوبی به میزان گسترده‌ای مخدوش شده است. طرح توسعه حرم شاه‌چراغ و بازارهای وابسته به آن دگرگونی کاملی را در دو جبهه غرب و شمال غرب که محورهای ارتباطی اصلی مسجد هستند ایجاد نموده است. در بخش شرقی تمامی عناصر پیوسته به مسجد پاک‌سازی شده، در نتیجه، بسیاری از ساختارهایی که در متون تاریخی مورداشاره قرار گرفته‌اند، امروز دیگر وجود ندارند و شرایط نامطلوبی هم به لحاظ منظر و هم به لحاظ ایستایی برای مسجد ایجاد نموده است. تنها در بخش جنوبی مدرسه مقیمیه که ساختار اولیه آن مربوط به دوره صفوی است و نیز مسجدی که در دوره قاجاریه بازسازی شده است برجای مانده و هم‌اکنون توسط شهرداری در دست مرمت است (بهروزی، ۱۳۴۰).

۲. تاریخچه و معرفی بنا

این مسجد که به نام‌های «جامع عتیق» و «مسجد جمعه» و «مسجد جامع» و «مسجد آدینه» نامیده می‌شود، قدیمی‌ترین مسجد جامعی است که در فارس بنا شده است (زارعی، ۱۳۸۷). این مسجد بنایی رفیع و مجلل بوده و حجره‌ها و شبستان‌های متعددی داشته که بعضی از قسمت‌های آن دوطبقه بوده و در خارج هم‌میدان‌ها و ساختمان‌هایی برای نگهداری چارپایان و اقامت مسافران داشته است. این مسجد علاوه بر اینکه (معبد) بوده، (مدرسه) هم بوده است و دانشمندان و علما و فضلا بسیاری در آن علوم مختلفی را تدریس می‌کردند و طلاب زیادی در حجرات آن‌ها به تحصیل مشغول بوده‌اند و خطبا و عرفای معروفی در این مسجد منبر و محراب داشته و به تدریس و موعظه می‌پرداخته‌اند.

این مسجد در جهات مختلفی شش در داشته (دو در سمت مشرق - دو در سمت مغرب - یکی سمت شمال و یکی سمت جنوب) در شمالی آن که به در (دوازده امام) معروف است، سردر و کتیبه مهمی دارد که ذکر آن خواهد آمد.

دلیل اینکه این در را به دوازده امام نام‌گذاری کرده‌اند این است که هنگام تعمیرات مسجد که به امر (شاه‌عباس کبیر) در سال ۱۰۳۱ ه.ق صورت گرفت، اسامی دوازده امام را به خط ثلث عالی با خط (غیاث‌الدین جوهری) خطاط معروف

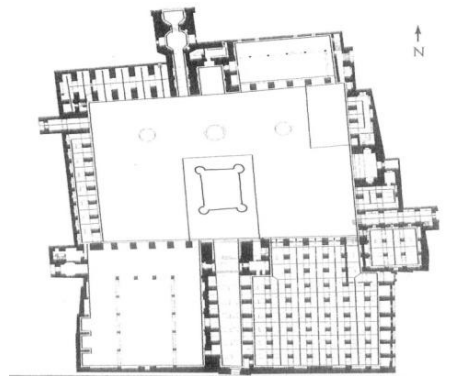
آن دوره بر روی کاشی نوشته و در دو جرز بیرونی آن نصب کرده‌اند. هم‌اکنون قسمتی از آن دوازده امام سابق، در دو کتیبه، در جرزهای طرفین سردر مزبور باقی است و بقیه دوازده امام را که ریخته بوده در تعمیرات اخیر در دو کتیبه دیگر تهیه و بدان افزوده‌اند. این مسجد در اوایل خیلی تمیز و محترم بوده و واردین با نهایت خضوع و خشوع در آن به عبادت می‌پرداخته‌اند. صحن مسجد از سنگ‌های مرمر مفروش بوده و هر شب به وسیله آب جدولی که از آن می‌گذشته حوض‌های آن را پر کرده و صحن را می‌شسته‌اند.

در دالان‌های آن سنگاب‌هایی بوده که همیشه پراز آب بوده است و هرکسی که وارد مسجد می‌شده ابتدا کفش خود را بیرون می‌آورده و سپس وضو می‌گرفته و با پای برهنه وارد صحن مسجد می‌شده است. (یکی از این سنگاب‌ها که باقی‌مانده بود، هم‌اکنون در جلوی پلکان‌های ورودی به باغ‌موزه پارس نصب شده است. قطر داخلی این سنگاب قریب یک متر است و قسمت خارجی آن دوازده ضلعی است. در اطراف این سنگاب نقش‌ونگار بوده و دورتادور آن اشعار و آیات قرآنی نوشته شده است؛ ولی در اثر مرور زمان و تأثیر آب تشخیص نقوش و خواندن آن ممکن نیست).

این مسجد از همان زمانی که ساخته شده (رسمیت) داشته و روزهای جمعه در آن خطبه به نام خلیفه یا نام پادشاه وقت اشاره می‌شده است و از این رو امام و خطیب آن اهمیت داشته است. در طول تاریخ عده‌ای از بزرگان علما و مجتهدین، عرفاً و خطبا برجسته، در آن منبر و محراب داشته و یا به تدریس مشغول بوده‌اند. امین احمد رازی در جلد اول کتاب (هفت‌اقلیم) نوشته است: (... خواجه حافظ ... در علم کلام مهارتی تمام به کار می‌برده و التزام داشته که هر شب جمعه در گرد مقصوره‌ای که میان مسجد شیراز (مقصود مسجد جامع عتیق یا مسجد جمعه شیراز است) واقع است تا صبح بگردد و با الحان خوش ختم قرآن نماید ...) (بهر روزی، ۱۳۴۹).

۳. وضع موجود مسجد عتیق

مسجد جامع عتیق اکنون به صورت یکی از مساجد آباد و مهم و آبرومند شیراز در آمده است که علاوه بر اینکه خرابی‌های آن مرمت شده است، دو شبستان بزرگ و وسیع و مجلل در آن احداث گردیده است. صحن حیاط مسجد که به ابعاد ۷۵×۵۵ متر است سنگ‌فرش شده و در آن سه حوض ساخته‌اند که یکی هشت‌ضلعی و دوتای دیگر دوازده ضلعی است و از آب لوله پر می‌شوند. این مسجد شش در ورودی دارد که دو درب در مشرق، دو عدد در مغرب، یکی در شمال و یکی در جنوب مسجد است. پیشانی طاق‌نماها آجرکاری شده که لابه‌لای آن‌ها قطعات کاشی آبی به کاررفته است (همان).

شکل ۱. پلان مسجد جامع عتیق در وضعیت فعلی (نقشه از میراث فرهنگی شیراز)

وضع ساختمان‌ها و شبستان‌های فعلی مسجد به‌قرار زیر است:

ضلع شمالی (روبه‌قبله):

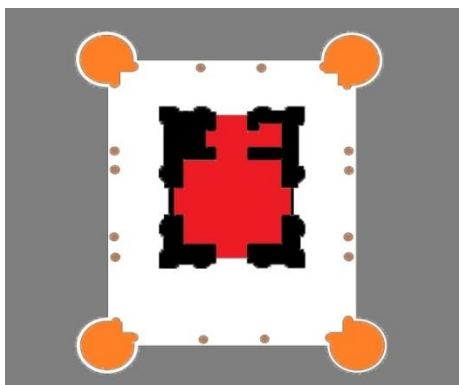
ضلع شرقی (پشت به آفتاب)

ضلع غربی (رو به آفتاب)

ضلع جنوبی (پشت به قبله)

۴. خدایخانه مسجد عتیق شیراز

در وسط صحن مسجد جامع عتیق، اتاق مکعب شکلی است که کرسی آن قریب یک متر از کف صحن مسجد بلندتر است و دورتادور آن را ایوانی به عرض دو متر فراگرفته و به‌نام (خدایخانه)، (بیت‌المصحف) و (دارالمصحف) نامیده شده است.

شکل ۲. پلان خدایخانه

در چهارگوشه خارجی آن بنا چهارستون مدور مناره مانند است و سقف ایوان‌های شرقی و غربی آن هر یک به وسیله چهارستون و ایوان‌های شمالی و جنوبی آن به وسیله دو ستون سنگی استوار است. ابعاد عمارت مزبور با ایوان‌ها عبارت‌اند از: ۱۰×۱۲ متر و ابعاد اتاق وسط ۶×۸ متر است.

بنای این عمارت سنگی در سال ۷۵۲ هجری قمری به وسیله (شاه شیخ ابواسحاق اینجو) پادشاه فارس صورت گرفته است و گویا دو طبقه بوده است (بهروزی، ۱۳۴۹).

از قرائن چنین استنباط می‌شود که پیش از ساختمان کنونی خدایخانه، اتاقی به نام (دار المصحف) در محل خدایخانه فعلی بوده است که گاهی آن را مقصوره هم می‌نامیده‌اند ولی شاه شیخ ابواسحاق آن را به دلایل زیر به این صورت درآورده است: وجه تسمیه این اتاق به دارالمصحف این است که در آن قرآن‌هایی، مخصوصاً قرآن‌های تاریخی نگه‌داری می‌شده و در هر شب و بامداد، عده‌ای از مسلمانان در آنجا گرد می‌آمده و به تلاوت قرآن می‌پرداخته‌اند. از جمله قرآن‌های تاریخی که در آن نگه‌داری می‌شد، قرآنی بوده که به خط (عثمان-خلیفه سوم) که گویند اثر خون او که هنگام قتلش بر آن چکیده بود، وجود داشته است و به همین جهت در ترجمه‌ای که از کتاب (شذالازار) به نام (هزار مزار) شده، در نسخه‌ای این خدایخانه را (قبر عثمان) و در نسخه دیگر (دفتر عثمان) نامیده شده است و همچنین قرآن‌هایی به خط حضرت علی (ع) و بعضی از ائمه و تابعین وجود داشته است (پوب، ۱۳۸۷).

۵. دو نظریه اصلی متفاوت برای دوره‌های ساخت خدایخانه می‌توان ارائه داد

۵/۱. نظریه اول: نیایشگاهی مربوط به پیش از اسلام

۵/۲. نظریه دوم: ساخت اثری منحصر به فرد برای قرآن‌هایی منحصر به فرد در صحن مسجد

هرچند ساخت اثری با چنین مقیاسی در مساجد معماری ایرانی بی‌سابقه است؛ شاید اهمیت قرآن‌هایی که باید از گزند حوادث محفوظ می‌مانند؛ این اقدام خارج از عادت را موجه کند. همچنین توجه به اهمیت جامع عتیق شیراز در اعتقادات و باورهای مردم شهر به عنوان فضایی قدسی، ساخت بنایی نمادین و متفاوت را توجیه می‌کند. نقل است که حافظ در شب‌زنده‌داری خویش گرد بیت‌المصحف می‌گشته و قرآن از بر می‌خواند.

باتوجه به قدمت اثر و با در نظر گرفتن تنوع مصالح و فن‌های اجرا، دوره‌های زیر را می‌توان از هم تفکیک کرد.

۱. ساخت بنایی دو طبقه با مقرنس‌های کتیبه‌ها و مشبک‌های سنگی؛

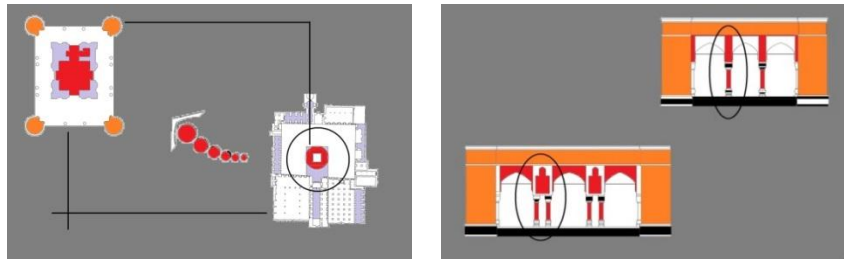
۲. ایجاد رواقی دورتادور که براساس مینیاتور موجود دو طبقه بوده است. (دلیل تفکیک زمان ساخت اتاق‌ها و رواق پیرامونی، وجود تزئیناتی بر دیواره خارجی اتاق‌هاست که امروز با وجود رواق از دید مستقیم مخفی مانده‌اند)؛

۳. ساخت پشت‌بندهایی ستون مانند با پلان دایره در چهار کنج رواق برای مهار رانش و پس‌از آن اجرای کتیبه معرق سنگ در زمینه کاشی فیروزه‌ای به تاریخ ۷۵۲ ه.ق.؛

۴. تخریب بخش عمده اثر بر علت زلزله و بازسازی ناقص آن (یک طبقه) در دوره معاصر.

۵/۳. دو نظریه دیگر که وثوق و دلایل کالبدی دو مورد قبلی را دارا نیست:

- ماکتی از کعبه
 - برج هلال
- موقعیت خدای خانه

شکل ۳. موقعیت خدای خانه در پلان و نما

تزئینات خدای خانه

آنچه معروف است، عمارت خدای خانه، به شکل خانه‌ی کعبه ساخته شده است ولی با این تفاوت که دورتادور این، ایوانی به عرض دو متر، احداث شده است و همین ایوان طاق وسطی را از تابش آفتاب گرم تابستان محفوظ می‌دارد. نمای خارجی خدای خانه همه از سنگ است، نمای چهار مناره آن از سنگ‌های مکعب شکل آجرمانندی تزئین یافته که لابه‌لای آن‌ها گاهی سنگ‌های رنگین (سیاه-تیره) به کار رفته است و با گچ نصب شده است و روی سنگ‌های پایین آن نقش و نگاری دیده می‌شود.

شکل ۴. خدای خانه

۶. مؤلفه‌های هویت‌بخشی خدایخانه

۶/۱. مکان‌یابی کتیبه‌های پیشانی اصلی خدایخانه

کتیبه سنگی این بنا، معرق سنگ، از نمونه‌های ارزنده هنر خطاطی به‌شمار می‌رود (میرزا ابوالقاسمی، ۱۳۸۷). این کتیبه به خط یحیی الجمال الصوفی، خطاط نامدار زمان شاه‌ابواسحاق و حاوی جملاتی در شان قران کریم و مدح شاه اینجو است که به‌واسطه تخریب کلی خدایخانه تنها قسمتی از آن باقی‌مانده است؛ اما در دوره‌های بعد به‌ویژه کتیبه پیشانی خدایخانه، اسلوب اولیه خطاطی و معرق سنگ و ظرافت خطی یحیی جمالی به‌کلی از بین رفته است و در قسمت‌های مختصر گونه‌ای از رد قلم این خوشنویس نامدار را می‌توان ملاحظه نمود (چارثی، بی‌تا).

نمای جنوبی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعاب‌دار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

بسم‌الله الرحمن الرحيم

الذی خلق الارض و السموات

فی احسن البدایع و اللطایف و فضل

بن نوع الانسان علی کثیر من خلقه به شرف العلوم و المعارف

ثم بعث منهم الانبیاء و المرسلین برحمته الواسعه الكامله و الطافه الطاهره»

به‌نام خداوند بخشنده مهربان-ستایش خدای را که زمین و آسمان‌ها را در بهترین بدایع و لطایف آفریده است-و بنی نوع انسان را بر بسیاری از آفریدگان خود به شرف دانش‌ها و معرفت‌ها برتری داد-پس پیغمبران و فرستادگان را به رحمت وسیع کامل و الطاف ظاهری.

توضیحات:

پیشانی جنوبی حاوی شلوغ‌ترین ترکیب است و چندین کشیده معکوس کوتاه و بلند در جای‌جای کتیبه خطوطی عرضی ایجاد کرده و تمام کشیده‌های عمودی سطر از پایین تا حاشیه بالایی کتیبه امتداد یافته است. این کتیبه بدون نقطه است تشدیدها و برخی اعراب دیگر را جنس کاشی سفیدرنگ ساخته‌اند. زمینه آن فیروزه‌ایست و با نقوش اسلیمی تزئین شده است. کتیبه از شرقی‌ترین بخش پیشانی جنوبی آغاز می‌شود. حائز اهمیت است که در قرن ۸ و شاید قبل‌تر از آن سخن خود را با یاد و نام خدا آغاز کرده و به ستایش خدا و نعمت‌های او از جمله زمین و آسمان و به اشرف مخلوقات خود انسان و پیغمبر و فرستادگانش اشاره کرد.

حکمت آیه

در این آیه بعد از حمد و ستایش خدا به نمایندگان خدا اشاره کرده پس یکی از مضامین مهم این آیات انتخاب نماینده از سوی خداست و همچنین قبله، به سمتی گفته می‌شود که در ادیان مختلف رو به آن نماز می‌گزارند و جهت قبله در ابتدای اسلام به سوی بیت‌ال مقدس بود که در سال دوم هجرت به سمت کعبه‌تغییر یافت. از آنجا هم که ضلع جنوبی خدای خانه به سمت قبله است اهمیت این موضوع را نشان می‌دهد که توجه به قبله، هرگز مفهومی محدود کردن ذات پاک خدا در سمت معینی نیست، بلکه از آنجاکه انسان یک وجود مادی است و بالاخره باید به سوی نماز بخواند، دستور داده شده است که همه به یک‌سو نماز بخوانند تا وحدت و هماهنگی در صفوف مسلمین پیدا شود و از هر چه و مرج و پراکندگی جلوگیری به عمل آید.

مناره جنوب غربی

متن کتیبه به شرح زیر است:

الشامله

و جعل فی الارض خلانف

و افاض بمكانتهم علی الخلائق انواع العوارف

و وفق المتقدين بسنتهم لتأسيس

شامل خود از میان آن‌ها برانگیخت و در زمین نمایندگان را (برای خود) قرار داد و به وسیله جایگاه تقرب آن‌ها انواع نیکی‌ها را بر خلائق افاض کرد- و پیروان روش آن‌ها را به تأسیس...

خداوند با علم ازلی خود می‌دانسته است که چه افرادی از امتیازات اجباری به‌درستی بهره می‌گیرند و قدرت تحمل آن را داشته و می‌توانند صحیح و سالم بدان عمل کنند و بر این اساس پیامبران الهی و اولیاء خود را انتخاب کرده است که این از مهم‌ترین مضامین این آیه است.

نمای غربی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعابدار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

المساجد و بیوت

و اشرف المقتفین لسننهم لاعداء معالم الدین

و ایدالمتهدین الی سبیلهم فی احیاء مراسم الیقین

و اسعد الطیبعین لامهم فی اقامه الاقضیه و الاحکام و از احبه الشبهات و الاوهام

و سدد المتبعین لطریقهم فی تنقیح الکلام و تصیح عقاید الانام الذی ختم النبوه و الرساله

مساجد و خانه‌های قران موفق داشت- و پیروان سنن ایشان را برای افراشتن نشانه‌های دین سرفراز کرد- و راه‌یافتگان راه ایشان را در زنده کردن مراسم یقین دستگیری کرد- و فرمان‌بران دستورهای ایشان را در برپاداشتن پیرابند و دستورها و زدودن شبه‌ها و اوهام، و پشتیبانی کردن پیروان راهشان، در پاکیزه کردن سخنان و درست کردن عقاید مردم، نیکبخت ساخت- و خدائی که نبوت و رسالت را بر پیغمبر عربی، قرشی.

حکمت آیه: موضوع نبوت با نظر به دلایل عقلی و آیات قرآنی شبیه به آب است که در درون پاک پیامبران به جریان می‌افتد و انسان‌ها را احیاء می‌کند امتیاز ارزشی (اختیاری) پیامبران در این جریان پاک بودن و پاک نگاه داشتن درون است، به همین جهت است که پیامبران الهی مخصوصاً پیامبر اسلام در انجام تکالیف و تحمل مشقتها و ناگواری‌ها و شب‌زنده‌داری‌ها از همه مردم کوشاتر بوده‌اند؛ یعنی پیامبران این آب را در مسیری که آن را آلوده به مواد مضر کرده یا در سربالایی قرار دادن که مانع جریان بشود، محفوظ می‌دارند. در این وجه علاوه بر اینکه به خاتمیت رسول اشاره می‌کند تأکید خدا بر ساخت مسجد را نشان می‌دهد که مسجد در نظام اسلامی، محل تلاقی و مجمع حکومت و مردم است.

مناره شمال غربی

متن کتیبه به شرح زیر است: بالنبی العربی القرشی محمد الهاشمی صلوات الله علیه و آه و اصحابه و بعد فان الله امر بتعظیم المساجد و عمارتها و قال فی کتابه: محمد هاشمی، که درود خدا بر او و خاندان و یارانش باد، خاتمه داده است - و بعد به درستی که خدا به بزرگداشت مساجد و ساختن آنها فرمان داده است و در کتاب خود قرآن فرموده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۰).

حکمت آیه: این وجه هم در ادامه نمای غربی به خاتمیت رسول و تأکید بر ساخت مسجد اشاره دارد.

نمای شمالی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعاب‌دار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است:

فی بیوت اذن الله ان ترفع و یذکر فیها اسمہ یسبح

له فیها بالغدو و الاصال و قد رفع هذا البیت المتطهر

بتوفیق الملیک المقتدر

السلطان العادل القاهر

جمال الدین و دنیا و المله ابواسحق بن شرف الدین محمود شاه

در خانه‌هایی که فرمان داده است خدا که بلند شوند و نام خدا در آن یاد شود و تسبیح کرده شود، برای او در آن خانه‌ها، بامداد و پسین گاهها-و به تحقیق برپا داشت (بلند کرد) این خانه پاکیزه را، به توفیق خدا، پادشاه توانا، سلطان دادگر و پیروزگر پیروزمند-جمال الدین و دنیا و ملت-ابواسحاق پسر شرف‌الدین محمود شاه

حکمت آیه: نماز یک نیاز حقیقی و ضروری است و به میزان ضرورتی که برای فرد و اجتماع دارد دارای فایده‌ها و آثار در کارهای فردی و جمعی است و به همان نسبت که وجود آن منشأ برکات و خیرات است فقدان آن زیان‌بار است که در این وجه به ضرورت نماز و ساخت مسجد به فرمان خدا توسط شاه اسحاق اشاره شده است و در آخر همان‌طوری که

خداوند نمایندگانی برای خود انتخاب کرده این روایت این را می‌رساند که شاه اسحاق هم نماینده خود را از طرف محمود شاه اعلام کرده است.

مناره شمال شرقی

متن کتیبه به شرح زیر است: بلغه الله نهاییه اماله و خوله

ما یتمناه یمیم افضاله و بیض غره احواله بجسیم نواله و احسن الیه بدوام غره و جلاله و تقلبه من که برساند او را خدا بینهایت آرزوهای خود و ببخشد به او و فضل‌های عمیم خود، آنچه را که می‌خواهد و آرزو می‌کند و با بخشش بزرگ خود

حکمت آیه: در این وجه به لطف و کرم خدا نسبت به بندگان نیکویش اشاره دارد و گویای این است که بعد از سفارش ضرورت نماز خدای متعال به بندگان خاصش وعده بهشت برین را داده است.

نمای شرقی

موقعیت کتیبه: نمای بیرونی-دور پیشانی

تاریخ کتیبه: ۷۵۲

فن اجرا: معرق سنگ و حجاری و پوشش زمینه با کاشی لعاب‌دار

اندازه کتیبه: عرض ۱ متر

نام کاتب: کاتب ندارد

متن کتیبه به شرح زیر است: حسنات اعماله و جعله ذخیره لیوم جزاه و اعطاه ما یریده و یتمناه و اتاه اجراً جزیلاً و اولاه توایا جمیلاً و یجازیه بالرحمه و الغفران و یکافیها بالعفو و الاحسان و وفاه الجزاء و اعدله الدرجات العلی و احسن الیه بالکرامه و الحسنی و شرفه بالقرب و الزلفی و سیره للسیری و ایده فی الدنیوا اسماه ف الاولی.

پیشانی اعمال او را سفید دارد-و نیکی کند درباره او به دوام عزت و جلال او و بپذیرد آن کار را اعمال نیکوی او -و قرار دهد آن‌ها اندوخته‌ای برای روز قیامتش؛ و ببخشد به او آنچه را که می‌خواهد و بدهد به او پاداش استواری-و ارزانی دارد به او ثواب نیکو و پاداش دهد او را ببخشایش و آمرزش -و برابر دارد کار او را بگذشت و نیکی -و بپردازد به او تمام‌ترین پاداش و آماده کند برای او پایه‌های بلند و به نیکی و بزرگداشت سرفراز کند و به کارهای نیکو دسترسی دهد او را- و در دنیا او را به کارهای آسان دستگیری کند و در این دنیا او را بلند کند و در آن جهان، آنچه او را خوشنود می‌سازد، به او بدهد.

حکمت آیه: خداوند به مؤمنینی که دارای اعمال صالحه هستند وعده می‌دهد که به‌زودی جامعه صالحی مخصوص به خودشان برایشان درست می‌کند و زمین را در اختیارشان می‌گذارد و دینشان را در زمین متمکن می‌سازد و امنیت را جایگزین ترسی که داشتند می‌کند، امنیتی که دیگر از منافقین و کید آنان و از کفار و جلوگیری‌هایشان بی‌نی نداشتند باشند، خداوند را آزادانه عبادت کنند و چیزی را شریک او قرار ندهد (حسینی همدانی، ۱۴۰۰).

که در این نما هم به وعده‌های بهشتی در برابر اعمال نیکوی بندگان اشاره شده است.

مناره جنوب شرقی

متن کتیبه به شرح زیر است: «و اناله ما یرضاه فی الاخری فی [ذی ال] حجه اثنتین و خمسین و سبعمایه الهلالیه الموافق لسنه الجمالیه (لسته الجمالی) حامداً و مصلیاً ۷۵۲»؛ در سال هفتصد و پنجاه و دو هلالی موافق با سال جمالی (ششم جمالی) در حالی که ستایش‌کننده و درود فرستنده است.

حکمت آیه: در این وجه به علت محفوظ ماندن تاریخ سال بیان این روایت را قید کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

المان شهری به مجموعه‌ای از عناصر و ویژگی‌های ساختاری گفته می‌شود که به خصوصیات فرهنگی و تاریخی شهرها تجسم می‌بخشد. المان‌ها و عناصر شهری شامل ساخت‌وسازها و زیرساخت‌ها مثل ساختمان‌ها، خیابان‌ها، مترو و پل‌ها و همچنین المان‌های دکوراسیون شهری مثل مجسمه‌ها، میدان‌ها، یادبودها و موارد دیگر می‌شود.

در بنای خدای‌خانه، باتوجه‌به وضعیت بخش‌هایی که مشابه کتیبه پیشانی مورخ ۷۵۲ بازسازی شده‌اند بر ما مجهول است. این کتیبه‌ها مضامین شیعی دارند و در نحوه اجرا نیز با کتیبه اصلی متفاوت‌اند. ظاهراً این بخش نیز از تراش کلمات بر سنگ و پرکردن جاهای خالی با کاشی به‌دست آمده است. باتوجه‌به تخریب صددرصدی این قسمت‌ها مشخص نشد، سازندگان بنا در زمان بازسازی بر چه مبنایی بازسازی کرده‌اند. متن کتیبه بزرگ اطراف خدای‌خانه برخلاف سایر کتیبه‌ها آیات و احادیث مشخصی نبوده بلکه متنی انشایی است که اگر بخش‌هایی از آن حذف شود نمی‌توان مابقی را حدس زده و تکمیل کرد. می‌توان در انتها می‌توان به‌صورت منحصر‌به‌فرد بودن این بنا به‌صورت نماد مذهبی تأکید کرد. با این تفاسیر باید گفت این بنای تاریخی قابلیت استفاده به‌عنوان المان شهری را دارا است.

منابع و مأخذ:

کتاب‌ها

- افسر، کرامت‌الله. (۱۳۵۳). تاریخ قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج و عمادالدین، شیخ‌الحکمایی. (۱۳۸۹). اسناد معماری ایران دفتر دوم کتابچه املاک اینجوی فارس. تهران: فرهنگستان هنر.
- بهروزی، علی نقی. (۱۳۴۹). تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: انتشارات اداره کل فرهنگ، هنر استان فارس.
- (۱۳۴۰). قدیمی‌ترین مسجد شیراز (جامع عتیق شیراز).
- پوپ، آرتراپم. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمه: نجف دریابندی و دیگران، تهران: علمی-فرهنگی.
- رضایی، عزیزالله، سلیمانی، ابراهیم. (۱۳۹۰). گزارش گمانه‌زنی در ایوان جنوبی مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- زارعی، عباس. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل معماری مسجد جامع عتیق شیراز. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکزی.
- سامی، علی. (۱۳۴۷). شیراز، دیار سعدی و حافظ. شیراز: چاپخانه موسوی.
- شیبانی، زرین‌تاج، نیک‌زاد، ذات‌الله. (۱۳۸۳). پژوهشگاه میراث فرهنگی (بازشناسی مسجد عتیق شیراز)، پژوهشکده ابنیه و بافت.
- فرهوشی. (۱۳۳۲). سفرنامه مادام دیولافوا. تهران: کتاب فروشی خیام.
- قادر، حسن. (بی‌تا). مشاور میراث فرهنگی، مطالعات و مستندسازی.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. (۱۳۹۰). مجموعه مقالات گردهمایی مکتب شیراز. تهران: فرهنگستان هنر.
- کلانتر محمدبن ابوالقاسم. (۱۳۲۵). روزنامه میرزامحمد کلانتر فارس، اهتمام عباس اقبال، تهران: شرکت سهامی چاپ.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۹۰). معماری ایران دوره اسلامی. مقاله «هنجار شکل‌یابی معماری اسلامی ایران»، نگاشته لطیف ابوالقاسمی.
- میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). کتیبه‌های یادمانی فارس. تهران: متن.
- ویلبرد، دونالد نیوتن. (۱۳۸۷). مسجد عتیق شیراز. ترجمه: افرا بانک، تهران: فرهنگستان هنر.

ویلبرد، دونالد و لیزا گولمبک. (۱۳۷۴). وقفنامه معین‌الدین غیائی به کوشش اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان فارس، شیراز.

هیلن براند، روبرت. (۱۳۸۰). معماری اسلامی. ترجمه: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه.

مقالات

صحراگرد، مهدی و شیرازی، علی‌اصغر. (۱۳۸۹). «تأثیرات تحولات خوشنویسی (خط ثلث) بر کتیبه‌نگاری ابنیه اسلامی ایران سده چهارم تا نهم هجری». فصل‌نامه تحلیلی - پژوهشی نگره، شماره ۱۴، ۶۴-۵۱.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۷). «کتیبه پیرمحمد شیرازی در مسجد جامع عتیق شیراز». مجله گلستان هنر، شماره ۱۳، ۹۶-۹۴.

میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۸). «ابراهیم سلان و کتیبه‌نگاری». مجله صفا، شماره ۴۹، ۴۹-۲۲.

پایان‌نامه‌ها

زاهدی‌نژاد، سارا. (۱۳۸۴). «حریم وصل، طراحی جلوخان مسجد جامع عتیق شیراز». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پردیس هنرهای زیبا، تهران.